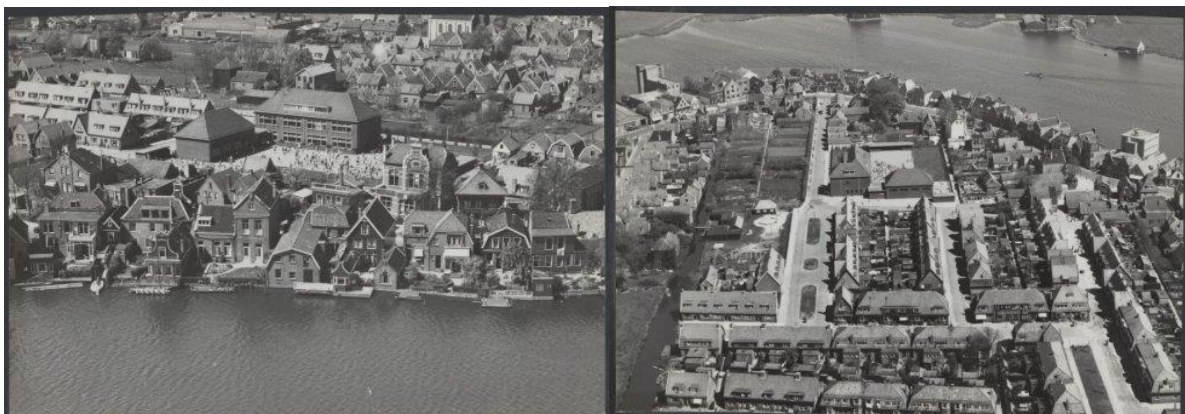

De Rode Buurt in Zaandijk (1921), cultuurhistorische quickscan en advies over de cultuurhistorische betekenis

dr Marinke Steenhuis, SteenhuisMeurs, 4 juni 2018

Karl Marxstraat, Zaandijk

De Rode Buurt in Zaandijk omstreeks 1940, met de in 1939 gebouwde school met los gymnastieklokaal. (gahetna.nl)

Inleiding

Deze cultuurhistorische quickscan naar de waarde van de Rode Buurt in Zaanwijk is gemaakt op verzoek van Marjorie Verhoek, netwerkontwikkelaar Erfgoed van de gemeente Zaanstad. Er is onderzoek gedaan in het Nationaal Archief, het Provinciaal Archief en het Stadsarchief van Zaanstad. Er is dankbaar gebruik gemaakt van het artikel dat door de Historische Vereniging Koog-Zaanwijk werd geschreven. Het archiefmateriaal heeft veel opgeleverd, niet alleen over de Rode Buurt maar ook breder, waarbij een goed beeld te vormen valt over de vroeg-twintigste eeuwse stedenbouwkundige ontwikkeling van Zaanwijk. Voor deze quickscan kon niet al dit materiaal tot in detail worden verwerkt; uiteraard is het materiaal over de Rode Buurt eruit gevist en gebruikt.

Samenvatting: gelaagde waarde

De Rode Buurt is van cultuurhistorische waarde vanwege zijn stedenbouwkundige, sociaal-maatschappelijke en architectonische betekenis, als vroeg voorbeeld van (voor die tijd luxe) arbeiderswoningbouw in het veengebied achter de voorname Lagedijk (beschermd stadsgezicht sinds 1982). Dat de Rode Buurt gebouwd werd in opdracht van twee kersverse Zaanwijkse woningbouwverenigingen, was bekend: de Historische Vereniging Koog-Zaanwijk schreef er op haar website een mooi artikel over. Maar voordat de woningen in 1921 werden opgeleverd, had de Gemeente Zaanwijk een uitbreidingsplan laten opstellen - een stedenbouwkundig kader, uniek en tamelijk vroeg voor zo'n kleine gemeente. Daarmee kunnen we de Rode Buurt in een ruimtelijk-historisch kader plaatsen en de betekenis van het buurtje veel breder duiden.

Een uitbreidingsplan voor Zaanwijk

Na een eeuwenlange organische stedelijke groei verplichtte de woningwet van 1901 gemeenten om planmatiger te werk te gaan, door een uitbreidingsplan op te stellen voor hun grondgebied. De Provinciale Inspecteur van Volkshuisvesting, jonkheer G. de Graeff (1873-1954), zag hier bij gemeenten op toe. Volgens diezelfde Woningwet konden burgers en gemeenten woningbouwverenigingen oprichten en rijkssubsidie aanvragen, zodat het ruimtelijk kader (het uitbreidingsplan) en de bebouwing structuur, samenhang en kwaliteit zouden krijgen. Een door de gemeente vastgestelde bouwverordening completeerde het geheel van beleidsinstrumenten. Op lokaal niveau werd de kwaliteit van stedenbouw en volkshuisvesting getoetst door de Gezondheidscommissie. Ook haar adviezen zijn in het archief van de Gemeente Zaanwijk terug te vinden.

Het werken met de Woningwet was trial and error; in vele gemeenten duurde het na de invoering van de wet in 1901 jaren, soms decennia, voordat er sprake was van planmatige uitbreidingsplannen en/of volkswoningbouw. Dit had te maken met de liberale teneur van Tweede Kamer, Staten en Raden, waarin overheidsinmenging in het particulier grondeigendom onwenselijk werd geacht. De invoering van de Woningwet was in dit licht een unieke gebeurtenis, waarover vele Kamerdebatten werden gevoerd – maar toen stond er een Rijks- Provinciaal- en Gemeentelijk ruimtelijk orderingsbeleid dat de basis werd van de nationale uitbouw van Nederland.

Als er in die vroege jaren al sprake was van het opstellen van een uitbreidingsplan, werd dat in de meeste gevallen door architecten of gemeenteopzichters gedaan, die de complexe materie van de nieuwe discipline stedenbouw volstrekt niet overzagen. Stedenbouw werd nog niet als vak onderwezen en vereiste een gebundelde kennis van bodemgesteldheid, ontwatering, infrastructuur, grondexploitatie en het ontwerpen van een prettig woonmilieu. Het gevolg was dat de provinciale

Indruk van de woonomstandigheden in Zaandijk omstreeks 1900; hier het Ezelspad. (Kleij 2003)

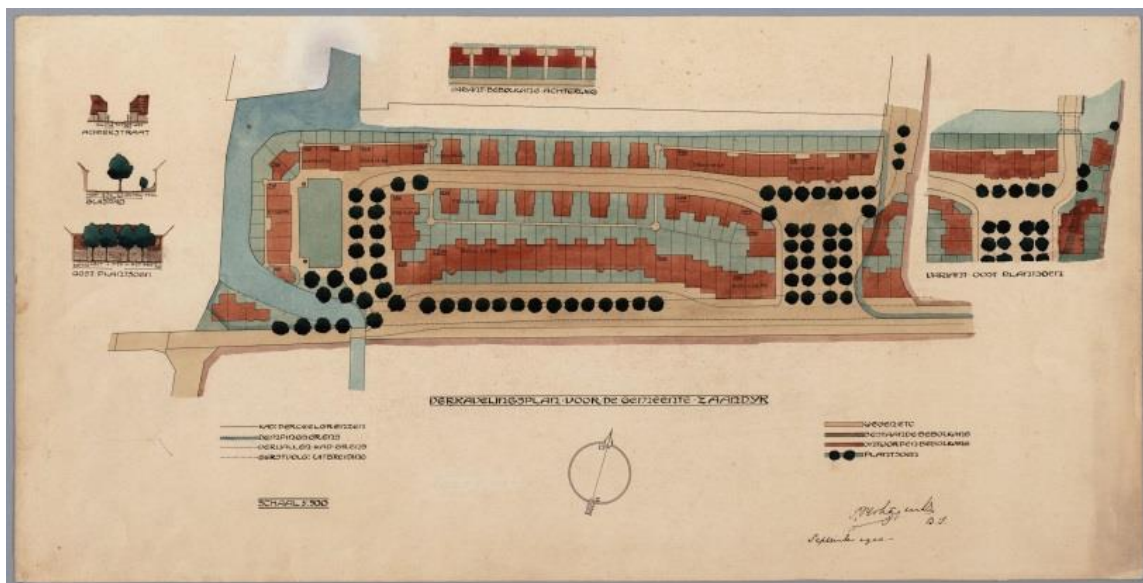
Korte ontwikkelingschets

In januari 1919 vroeg het College van B. en W. advies aan de Gezondheidscommissie omtrent de aankoop van grond ten behoeve van de volkshuisvesting. Woningbouwvereniging Zaandijk wilde bouwen, omdat meerdere gezinnen uit hun huis dreigden te worden gezet.ⁱ De stukken in de archieven van de gemeente Zaandijk bevatten een lange reeks van onbewoonbaarverklaringen op grond van de Woningwet, en aanschrijvingen aan pandeigenaren om hun pand op te knappen. De Gezondheidscommissie schreef, volgens het protocol van de nieuwe Woningwet, niet positief te kunnen adviseren op het voorstel tot grondaankoop, omdat er geen uitbreidingsplan voor de gemeente was vastgesteld.ⁱⁱ Wat de Gezondheidscommissie nog niet wist, was dat B. en W. zich medio 1918 in verbinding had gesteld met ir. P. Verhagen (1882-1950), één van de weinige stedenbouwkundigen die Nederland kende in de vroege twintigste eeuw. Verhagen, die op dat moment werkte aan het uitbreidingsplan, reageerde alvast per brief op het verzoek van B. en W. om zijn oordeel te geven over het stratenplan dat hoorde bij de bouwplannen van woningbouwvereniging Zaandijk. Dat oordeel was niet gunstig; de woningen waren als een eiland zonder samenhang met de verdere ontwikkeling van Zaandijk ontworpen. 'Bovendien achten wij het plan uit aesthetisch oogpunt weinig gelukkig. De voornaamste elementen van het plan, de straatkruisingen, liggen te dicht bij elkaar en breken alle doorgaand verkeer; ook op zichzelf zijn deze oplossingen niet aantrekkelijk. Wij geven uw college dan ook in overweging, hare goedkeuring aan dit plan te onthouden.'ⁱⁱⁱ Op 5 maart 1919 besloot de Raad om toch zo'n drie hectare grond aan te kopen van Pieter IJff, voor het toendertijd enorme bedrag van 30.000 gulden, 'teneinde deze gronden te kunnen overdragen aan vereenigingen, vennootschappen en stichtingen, uitsluitend in het belang der volkshuisvesting werkzaam'.^{iv} Het wachten was nu op voltooiing van het uitbreidingsplan, geen sinecure voor Verhagens bureau, omdat een basiskaart van de gemeente ontbrak en de kadastrale kaart moest worden overgezet op schaal 1:1000. Het belangrijkste was echter dat Verhagen het uitbreidingsplan wilde laten aansluiten op dat van Wormerveer, waar hij ook adviseur was, een

opgave die veel overleg met het college aldaar, en kennis van de woningbouwopgave in de buurgemeente vereiste.

Ir. P. Verhagen, stedenbouwkundige (1882-1950)

Verhagen had na dienstverbanden bij de gemeente Den Bosch, Utrecht en Rotterdam in 1916 samen met architect ir. M.J. Granpré Molière een stedenbouwkundig adviesbureau opgericht in Rotterdam. In 1918, toen hij door B. en W. werd benaderd, had hij al een grote stedenbouwkundig ervaring, onder meer voor buurgemeente Wormerveer (deelplannen vanaf 1906), Schagen (1913) tien wijken in Rotterdam (in gemeentedienst) en tuindorp Vreewijk in Rotterdam (1916). Hij was opgegroeid in Beverwijk en familie van de Zaanse familie Kaars Sijpesteijn, wellicht de reden dat hij al zo vroeg als adviseur in de Zaanstreek aan de slag ging.^v In Zaanwijk had hij in 1910 voor de Bouwmaatschappij Zaanwijk het stedenbouwkundig plan voor de particuliere ontwikkeling langs de Parklaan ontworpen.^{vi}

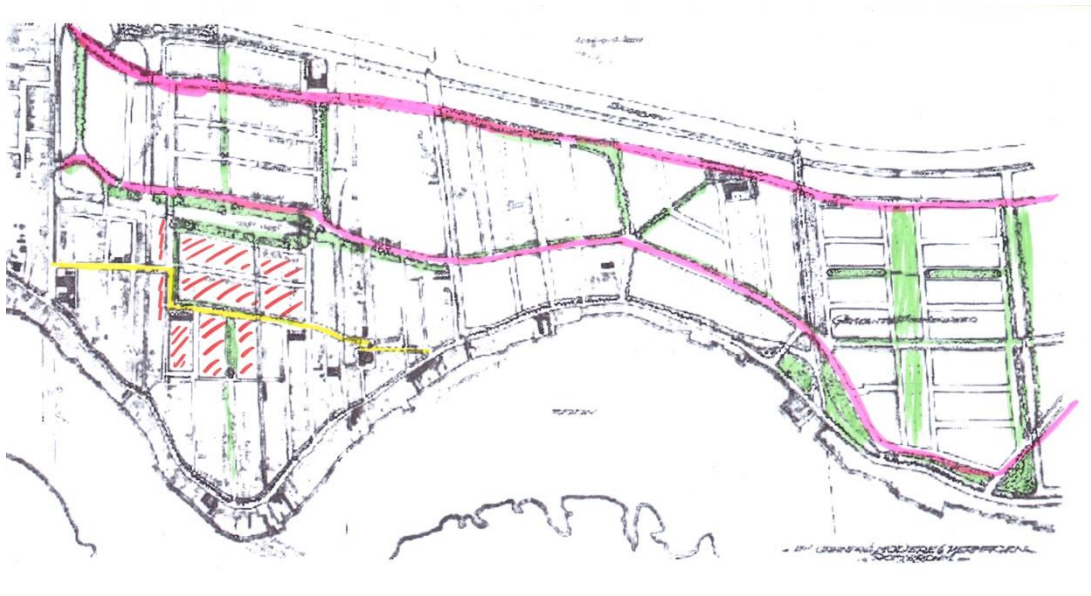

Ontwerp van ir. P. Verhagen voor de Parkstraat in Zaanwijk, vlak achter de Rode Buurt gelegen, met een suggestie voor de verkaveling september 1910. (Stadsarchief Zaanstad). De Parklaan werd ontwikkeld door Bouwmaatschappij Zaanwijk, met als directeurs J. Huysman en J. Vredenduin.

Uitbreidingsplan voor Zaanwijk, bureau Granpré Molière en Verhagen, 1919

In de loop van 1919 voltooide Verhagen het uitbreidingsplan voor Zaanwijk en de aansluiting met Wormerveer, waarvan helaas alleen een zwart-wit schets bewaard is. Zijn kracht was dat hij, als fervent wandelaar en schrijver van natuurdagboeken, altijd naar de grotere samenhang op landschappelijke schaal keek en naar het eigene van de gemeente waar hij adviseerde. In het uitbreidingsplan voor Zaanwijk (zie afbeeldingen hieronder) zien we dat terug in een bovengemeentelijk ontwerp, waarin een deel van Wormerveer is meegetekend. De zone tussen spoorbaan en Lagedijk is gestructureerd met een tweetal nieuwe noord-zuid routes, onontbeerlijk in de gemotoriseerde economie van de twintigste eeuw. Aan de noord-zuid routes (Berkenweg-Ezelspad en de Plataanweg) zijn woonbuurtjes ontworpen als min of meer besloten werelden. Een derde route, in de oude kern van Zaanwijk, is de bajonet Bredenhofstraat- Karl Marxstraat- Goeman Borgesiusstraat. Wat we ook zien is dat de routes soms knikken, om interessante zichtlijnen te kunnen maken, en om, vooral bij de bajonet (geel op de kaart) openbare gebouwen op de knikpunten te kunnen situeren. Zo ontstaat leesbaarheid en oriëntatie in een tot dan toe organisch gegroeide achterpadenwereld waarin tot op de dag van vandaag ook (grootschalige) bedrijven zijn gevestigd. Het lastigste voor een stedenbouwkundig ontwerper is om bestuurders ervan te overtuigen dat straten en huizen en openbare gebouwen niet voldoende zijn voor een prettig woonklimaat.

Openbare ruimte, beplante bermen en singelaanleg kosten publiek geld, en een dergelijke kwaliteit van de openbare ruimte paste ook niet direct bij de ondernemersgeest van Zaandijk, waarbij grond vooral in economische waarde werd uitgedrukt. De kooplieden woonden van oudsher langs de Lagedijk, met overtuinen en tuinkoepels direct aan de Zaan, in het achtergebied woonden de arbeiders in benepener omstandigheden, zoals eerder geschetst. Toch lukte het Verhagen, en we zien daar vandaag de dag de fraaie uitwerking van, om de Nieuwe Vaart om te vormen tot een brede singel, en langs de hoofdwegen een tamelijk genereuze groenstructuur aan te leggen. De overgang naar de gemeente Wormerveer is gemarkeerd met een brede beplante groenberm, en gaat over in de tuindorpen langs de Wandelweg. Uiteraard is niet alles uitgevoerd zoals op tekening staat – stedenbouw is een traag vak, en is ook veel door de opschaling van het verkeer veranderd, maar de grondslag voor een gezonde ruimtelijke ontwikkeling van Zaandijk is hier, in 1919 gelegd.

Schetsmatige weergave van de nieuwe samenhang in de venige zone tussen Lagedijk en spoorlijn: twee nieuwe noord-zuid routes (roze) met begeleidende groenstructuur en singels, de secundaire bajonet (geel) en het Rode Dorp als één van de besloten werelden langs deze routes. Uitbreidingsplan Zaandijk (met aansluiting Wormerveer), Bureau Granpré Molière en Verhagen, 1919. Stadsarchief Zaandam.

waarderen dan het bouwplan op de blauwdruk, omdat het ensemble van woningen tot en met de rand aan de Tuinstraat een afgerond geheel vormt.

Met de Woningwet van 1901 werden overal in het land woningbouwverenigingen opgericht. Die konden van verschillende signatuur en achtergrond zijn, waarbij gebouwd werd voor de eigen gezindte. In de Zaanstreek zijn ook voorbeelden van woningbouwverenigingen die vanuit een specifiek bedrijf zijn ontstaan, zoals de ZVH, Zaanams Volkshuisvesting (ZVH), opgericht door de handwerkslieden van houthandel William Pont. Zij werden daarbij geholpen door Amsterdamse vooraanstaande SDAP-ers. De architecten van de Rode Buurt, het Amsterdamse bureau Gulden en Geldmaker, leverden van 1914-1919 tuindorp Visserhop (242 woningen) op voor ZVH, een buurt die inmiddels gesloopt is en sterk vergroot is teruggebouwd met enige verwijzingen naar de oorspronkelijke bouw. En ook in Koog aan de Zaan bouwde het bureau Gulden en Geldmaker in 1920 een buurt van 72 woningen voor Bouwvereniging 'Volkshuisvesting', vermoedelijk de blokken rond de Breestraat/Troelstraplein. In Zaandam aan de Dom Baxstraat en omgeving kwamen in 1920 72 woningen met winkel van Gulden en Geldmaker gereed.

Architectenbureau Gulden en Geldmaker

Over het oeuvre van architecten Zeeger Gulden (1875-1960) en Melle Geldmaker (1874-1930) is in 2003 een boekje verschenen (zie literatuurlijst). Het in 1909 opgerichte bureau was een veelbouwer; in 1925 werd al gesproken over een oeuvre van 25.000 woningen. Vele daarvan stonden in Amsterdam, in de Spaarndammerbuurt, de Indische Buurt en de Pijp, aan de Kromme Mijdrechtstraat (1927-1929 met Van der Mey) en het Hygiëaplein (1929-1932).

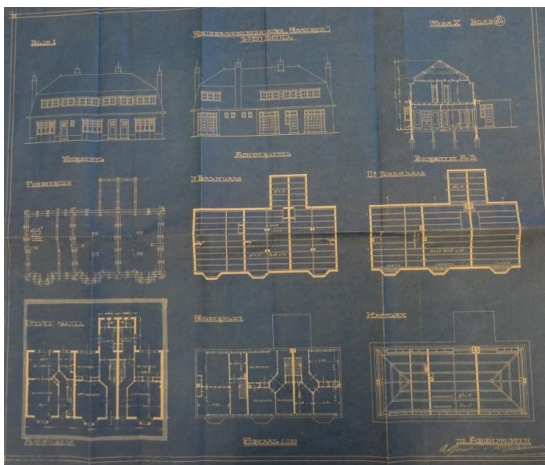
Gulden was een S.D.A.P.-er die in 1909 werd gekozen als lid van de gemeenteraad van Amsterdam. Hij heeft geen gedegen architectuuropleiding genoten, maar had een zakelijke inslag en kende, mede dankzij zijn werk als raadslid, veel mensen. Behalve zijn werk in het bureau en als gemeenteraadslid bekleedde Gulden een groot aantal nevenfuncties en lidmaatschappen. Gulden was voorzitter van de 'Vereniging van Nederlandsche Bouwkundige Opzichters en Teekenaars' (1904), hoofdbestuurder van de NVV en lid van de vereniging 'Architectura et Amicitia' (1905-1936). Daarnaast was hij (mede)oprichter van een aantal woningbouwverenigingen, waaronder de vereniging 'Volkshuisvesting' in Delft, en hield hij vele voordrachten voor diverse woningbouwverenigingen. In de praktijk kwam het er dan ook op neer dat Geldmaker verantwoordelijk was voor de meeste ontwerpen, terwijl Gulden de opdrachten binnenhaalde. Geldmaker werd door tijdgenoten beschreven als 'een knap en praktisch vakman' en een 'uitstekend ontwerper', zo staat in het oeuvreboekje te lezen. Gezien de vele opdrachten moet het bureau een aanzienlijk aantal medewerkers in dienst gehad hebben. Bekende architecten als J.H. van den Broek (1898-1978) en Jan de Meijer (1878-1950) hebben voor het bureau gewerkt.

In het boekje over Gulden en Geldmaker staat wel het tuindorp Vissershop in Zaandam als project genoemd, maar niet de Rode Buurt in Zaandijk, noch de woningen in Koog aan de Zaan. Dat zal te maken hebben met het feit dat het archief van het bureau na de oorlog is vernietigd en over hun werk verder nauwelijks is gepubliceerd. Interessant is een van de weinige artikelen die Gulden schreef in het Bouwkundig Weekblad van 15 oktober 1918, waarin hij Berlage bekritiseert over de door hem geschreven brochure over normalisatie in de woningbouw. 'In de woningbouw kan volgens Gulden alleen normalisatie toegepast worden op bouwonderdelen, zoals ramen en deuren. Het ontwikkelen van een standaardtype woning, zoals Berlage voorschrijft, is volgens Gulden niet gewenst, omdat iedere bewonersgroep zijn eigen behoeftes en financiële draagkracht kent. Gulden pleit voor meerdere woningtypen die aanpasbaar zijn aan de bewonersgroep en verder ontwikkeld kunnen worden.'^{vii}

Karakterisering Rode Buurt

De Rode Buurt kan niet begrepen worden zonder het hierboven beschreven ruimtelijke kader van het uitbreidingsplan. De buurt is één van die besloten werelden aan de twee nieuwe noord-zuid routes. In de samenhang van stedenbouw en architectuur ligt het unieke van de buurt. De woningen, in vijf types, zijn buitengewoon ruim en rijk gedetailleerd ontworpen. Het Ministerie van Arbeid merkte dat ook op toen zij het Rijksvoorschot in december 1919 toekende, de woningen 'zijn nauwelijks als arbeiderswoningen aan te merken.'^{viii} Het Ministerie waarschuwde toen al dat er geen verdere financiering mogelijk zou zijn. Ook de Gezondheidscommissie reageerde op het in haar ogen veel te dure ontwerp, dat, zo is haar vrees gezien de huurprijs van 4,50 gulden per week, 'voor het grootste gedeelte zullen worden betrokken door personen die van buiten de gemeente zullen komen.'^{ix} De Gezondheidscommissie noemt ook een ander in aanbouw zijnde project van 12 woningen van Woningbouwvereniging 'Nieuw Leven' (ten noorden van de Parkstraat, zo schrijft HVKZ), dat goedkoper uit zou komen. De grond was veel te duur aangekocht, en in de woningen zouden 'erkers, plafonds en dubbele kap' achterwege gelaten moeten worden en schuurtjes moeten toegevoegd. Bouwfysisch maakte de Gezondheidscommissie een belangrijke opmerking. 'De zwaarte van de palen kunnen wij niet beoordelen, doch de aangegeven zwaarte van het fundeerhout geeft geen aanleiding te vermoeden, dat zeer zware palen gebruikt worden.' Aan de Zaan gelden, aldus de Gezondheidscommissie, speciale voorwaarden voor heien en paalwerk, waaraan hier niet is voldaan. In hoeverre de architecten de opmerkingen van de Gezondheidscommissie hebben opgevolgd is niet teruggevonden, maar op het uiterlijk van de woningen werd niet bezuinigd. In maart tot december 1921 werden ze opgeleverd, en de kosten waren veel hoger uitgekomen. Met een financieel debacle tot gevolg, wat uiteindelijk, in 1925, zou leiden tot gemeentelijke overname van de woningen en onderbrenging in een eigen stichting.^x

Wat opvalt in vergelijking met contemporaine buurten van het bureau Gulden en Geldmaker is dat de Rode Buurt inderdaad bij oplevering een luxe uitvoering kende. Dat zat 'm vooral in de mansardekappen met rode pannen, de dubbelhoge erkers en geknikte straten, waardoor het dorps karakter wordt benadrukt. Maar tot in het kleinste detail, het metselwerk en de bovenramen, de tuindeuren en erkers van de winkel op de hoek Karl Marxstraat/Goeman Borgesiusstraat, is er sprake van samenhang en verfijning. Veel van deze details zijn inmiddels in verschillende onderhoudsbeurten verdwenen, zoals de voor- en na foto's hieronder duidelijk laten zien. Maar veel is ook behouden: de mansardekappen, uitzonderlijk voor dit type woningen, de straataanleg, het metsel- en voegwerk. Een pand-voor-pand analyse werd in deze quick scan niet gemaakt maar is wel nodig; zie de aanbevelingen aan het slot van dit document.

Rode Buurt Zaandijk, architecten Gulden en Geldmaker, Typen B en D

De Rode Buurt in beeld, in 1921 en 2018

Voor en na: Bredenhofstraat/Hoek Karl Marxstraat, de auto heeft ruimte gevraagd in het straatbeeld en de leesbaarheid van de openbare ruimte verminderd. De luxe afwerking van de woningen is hier op de historische foto zichtbaar in de openslaande tuindeuren, flinke tuinen en een zorgvuldige straatcompositie, waarbij het dorpse aspect heel goed naar voren komt. (historisch beeld: website HVKZ, actueel beeld: SteenhuisMeurs)

Plantsoen Karl Marxstraat in 1921 en bijna 100 jaar later (woningtype D). De auto heeft ruimte gevraagd in het straatbeeld en de leesbaarheid van de openbare ruimte verminderd. De verfijning van de gevelwanden is in de verschillende onderhoudsrondes om kostentechnische redenen verschaald. Nu overheerst vooral de kleur wit van houtwerk en trespaplaatmateriaal. Het metselwerk echter is nog gaaf, het voegwerk authentiek. (historisch beeld: website HVKZ, actueel beeld: SteenhuisMeurs)

Goeman Borgesiusstraat/Hoek Karl Marxstraat, 1921 en 2018 (woningtype C). Het dak en de rode pannen zijn nog intact, de raampartijen in het dak zijn vergroot en in uitwerking verschaald, evenals de gootlijst. Op de begane grond zijn de raamerkers weggehakt en vervangen door grote vensters, bovenraampjes zijn verwijderd. (historisch beeld: website HVKZ, actueel beeld: SteenhuisMeurs)

Zorgvuldige details, in metselwerk, voegwerk nog authentiek.

Conclusie en aanbevelingen voor vervolg: een mogelijk stappenplan

Na een rondgang en een blik op enkele verzakkingen is duidelijk dat Parteon in de Rode Buurt een opgave signaleert. Maar eventuele sloop van de Rode Buurt vergt wat ons betreft een betere afweging. De Rode Buurt is een ensemble van hoge kwaliteit en vormt het begin van geleide ruimtelijke ontwikkeling in Zaanwijk. Dit soort wijken zijn, zeker met de druk op de woningmarkt in de Metropool Regio Amsterdam, zeer gewild. Corporaties in andere steden zagen dat al in: landelijk bestaan vele referenties om tuindorpen duurzamer, comfortabeler en vitaler te maken zonder in te leveren op de cultuurhistorische uitstraling – en deze juist weer te herstellen. Recent is dat bijvoorbeeld gebeurd in het corporatiebezit van tuindorp Vreewijk in Rotterdam, de Van der Pekbuurt in Amsterdam, maar ook in de Tuinstadwijk en Oude Kooi in Leiden (beeldkwaliteitsplan en supervisie SteenhuisMeurs). Wat hier in Zaanwijk uniek is, is de hoge en luwe woonkwaliteit, voortkomend uit het uitbreidingsplan van 1919 waarbij reeks (vooroorlogse en naoorlogse) tuindorpen langs een centrale ontsluiting is gemaakt, kleine besloten werelden langs een hoofdtracé. De kwaliteit is terug te vinden in de openbare ruimte (plantsoenen en singels), de architectuur en bouwtypologie, en de ruime tuinen. Incidenteel ingrijpen kan de samenhang (verder) verstoren en de leesbaarheid van het Zaanlint teniet doen.

Zeker met de Zaanse Schans op steenworp afstand biedt het de Rode Buurt de kans om het verhaal van de 'rode Zaanstreek' te vertellen, een koppeling te maken in het Zaanse Museum en de wandeling op deze oever uit te breiden. Er is al een aanzet van zo'n wandelroute overigens, begrepen wij van bewoners. De historische vereniging Koog-Zaanwijk kan hierin van veel betekenis zijn.

Stap 1. Ruimtelijk-architectonische analyse gecombineerd met bouwfysische opname. De eerste stap tot een definitieve beslissing over de Rode Buurt zou een ruimtelijke analyse zijn waarin de waarden specifiek worden en er tegelijk gekeken wordt naar de veranderbaarheid van de woningen. Het gaat dan om een specifieke:

- analyse van de woningtypes, gaafheid en aantasting
- analyse van de openbare ruimte, voor- en achterkantsituaties en tuinen
- analyse van kappen en eventuele nieuwe raamopeningen
- analyse van parkeerdruk en evt. andere parkeeroplossingen
- analyse van duurzaamheidsmaatregelen
- uitmondend in aanbevelingen voor een verbeterplan voor de woningen naar het comfort van nu. Voor dat laatste is uiteraard een bouwfysische opname van belang. Overleg met bewoners over hun wensen en behoeften en hun aandachtspunten is hier cruciaal.

Stap 2. Met de documenten uit stap 1 is het mogelijk een beeldkwaliteitsplan voor transformatie te maken. Zo'n beeldkwaliteitsplan bevat de kaders en bandbreedte waarmee de renovatie van de buurt kan worden gestart en het comfort van nu kan worden ingebracht en verdwenen elementen kunnen worden teruggebracht. Dit is ook het moment om een ervaren restauratie/renovatiearchitect met specialisme tuindorparchitectuur erbij te halen, die concreet met de bouwplannen voor de woningen aan de slag kan gaan. Onderdeel van het plan kan ook de transformatie of vergroting zijn, maar dan wel in lijn met de architectonische en stedenbouwkundige uitgangspunten.

Slotopmerkingen

Of de woningen eventueel gemeentelijk monument zouden moeten worden, valt nu nog niet te zeggen omdat de totale voorraad vooroorlogse woningbouw in Zaanstad nog niet goed in beeld is. Het vermoeden is dat er meer van dergelijke complexen zijn in de andere Zaanedorpen, soms van hetzelfde architectenbureau, maar ook van anderen. In elk geval bleef de stedenbouwkundige voor

de Zaanstreek decennialang ir. P. Verhagen, die voor alle Zaandorpen de uitbreidingen tekende, en voor Zaanstad grotere wijken ontwierp. Een dergelijk onderzoek kan thematisch worden aangepakt

Er valt nog het een en ander aan te vullen op deze quickscan. Zo bevat het artikel op de website van HVKZ veel informatie over de 'couleur locale' van de Rode Buurt, maar ook breder verdient het verhaal van het sociaal-democratisch optimisme in Zaandijk aan het begin van de twintigste eeuw een plek in de 'branding' van Zaandijk. Het gaat dan bijvoorbeeld over de oprichting van chocoladefabriek "de Zaan" aan de Wilhelminastraat in 1910 en de invloed van deze fabriek op het dorp, waar in de jaren dertig maar liefst 150 arbeiders werkten. Ook het verhaal van de bakkerij-coöperatie Walden (naar de utopische werkgemeenschap Walden die schrijver Frederik van Eeden in het Gooi had gesticht) is fascinerend. In 1914 waren er al duizend leden, in 1919 werd met f.150.000 een recordomzet bereikt met dertig bakkers. Een jaar later ging Walden op in coöperatie De Eenheid om vervolgens te fuseren tot het grote zelfbedieningsbedrijf de Coöp. Maar ook het Koogerpark, dat in 1926 door de bekende tuinarchitecten Copijn werd aangelegd op de door de weduwe Honig-Kluyver geschonken grond vertelt het verhaal van Zaandijk. Ook na 1945 werden in Zaandijk bijzondere gebouwen ontworpen, een greep, wellicht reeds gesloopt: in 1955 Literaire school voor persoonlijke ontwikkeling op de hoek Lagedijk Koperslagerstraat door architect Arthur Staal, in 1955 de 23 woningen en 8 terraswoningen op terrein van de Pielkenroodfabriek door architect Romke de Vries en in 1959 de christelijke kleuterschool door architect Romke de Vries.

Zaandijk verdient binnen de metropoolregio, net als de andere Zaandorpen en Zaanstad als geheel, een liefdevolle duiding van haar architectuur en stedenbouw uit verschillende perioden, een duiding die benut kan worden bij de versterking van het vestigingsklimaat en daarmee economische waarde heeft.

Bakkerij Cooperatie Walden aan de Lagedijk 194, website HVKZ.

Bronnen

Stadsarchief Zaanstad:
Archief Bouwmaatschappij Zaandijk
Bouwvergunningarchief
Gemeentebestuur Zaandijk 1917-1941

Nationaal Archief, Archief Hoofdinspectie Volkshuisvesting
Rijksarchief Noord-Holland, Archief Gedeputeerde Staten

'Bedreigd dorpschoon. Een advies van Heemschut', de Telegraaf 16 november 1923 (Verhagen wordt gevraagd om advies over het dempen van de sloot langs de Lagedijk)

'Koog-Zaandijk. De nieuwe lagere school te Zaandijk. Niet luxueus, maar keurig en degelijk.' Zaans Volksblad, sociaal-democratisch dagblad, 11 november 1939

'De Zaandijkse woningbouwkwestie. Mr. Duys pleit voor het gemeentebestuur. Staan de sociaal-democraten buiten de wet?', Het Volk, dagblad voor de arbeiderspartij, 2 maart 1929.

'Koog-Zaandijk. Volkshuisvesting 20 jaar. Bouwvereniging die veel werk verrichte', Zaans Volksblad, sociaal-democratisch dagblad, 13 maart 1939

M. Kruidenier, Z.D.J.W. Gulden en M. Geldmaker. Specialisten in volkshuisvesting, BONAS (2003)
Johan Kruiver, 'Cooperatief idealisme aan het begin van de vorige eeuw', website Historische Vereniging Koog Zaandijk

Fred Sanders, Duurzame ontwikkeling door collectief bewonersinitiatief, proefschrift TU Delft (2014)

M. Steenhuis, Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950), NAI 010 (2007)

(zonder auteur), 'De Rode Buurt in Zaandijk', website Historische Vereniging Koog Zaandijk (2010)

Noten

ⁱ De historische Vereniging Koog-Zaandijk spreekt in het artikel op haar website ook van de Woningbouwvereniging 'Nieuw Leven', die verantwoordelijk zou zijn geweest voor 12 woningen in de Rode Buurt. In de bouwdoos-archieven hebben wij deze woningen niet teruggevonden, dit zou een aandachtspunt voor later onderzoek zijn. De eventuele betrokkenheid van Nieuw Leven is dan wel geheel in lijn met het werk van woningbouwvereniging Zaandijk geschied; en ook met dezelfde architecten, zodat er in de Rode Buurt niets te zien is van verschillende huisbazen. Wellicht dat bewoners hier meer over kunnen vertellen.

ⁱⁱ Stadsarchief Zaanstad, Archief Gemeente Zaandijk 1917-1941, inv.nr. 94, Brief Gezondheidscommissie aan B. en W. Zaandijk, 17 januari 1919.

ⁱⁱⁱ Stadsarchief Zaanstad, Archief Gemeente Zaandijk 1917-1941, inv.nr. 94, Brief ir. P. Verhagen aan B. en W. van Zaandijk, 4 januari 1919.

^{iv} Stadsarchief Zaanstad, Archief Gemeente Zaandijk 1917-1941, inv.nr. 94, Raadsbesluit 5 maart 1919.

^v Zie voor het oeuvre van Verhagen en de plannen voor de Zaanstreek M. Steenhuis, Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950), NAI010 (2007).

^{vi} Stadsarchief Zaanstad, Archief Bouwmaatschappij Zaandijk.

^{vii} HNI website, webtekst over Gulden en Geldmaker met verwijzing naar het Bonas onderzoek.

^{viii} Stadsarchief Zaanstad, Archief Gemeentebestuur 1917-1941, Brief Ministerie van Arbeid aan B. en W. van Zaandijk, 17 december 1919.

^{ix} Stadsarchief Zaanstad, Archief Gemeentebestuur 1917-1941, Brief Gezondheidscommissie aan B. en W. van Zaandijk, 19 september 1919.

^x 'De Zaandijkse woningbouwkwestie. Mr. Duys pleit voor het gemeentebestuur. Staan de sociaal-demokraten buiten de wet?', Het Volk, dagblad voor de arbeiderspartij, 2 maart 1929.